

ANDORKA RUDOLF

HOZZÁSZÓLÁS A STRUKTÚRA- ÉS RÉTEGZŐDÉSKUTATÁSOK VITÁJÁHOZ A REPLIKÁBAN*

A tudomány fejlődésének egyik előfeltétele, hogy legyen „replika”, válasz a tudományos munkák megállapításaira. A válasz, természetéből következően, kritikát is tartalmaz. A szakmai kritika segít, hogy elméleti hipotéziseinket és módszereinket tökéletesítsük és a vizsgált társadalmi valóságot jobban megismerjük.

Közel harminc éven keresztül nagyon ritka volt a magyar szociológiában a tudományos igényű, kritikus „replika”. Ha nagyon borúlátóan kívánjuk ezt értelmezni, akkor megkockáztathatnánk azt a feltevést, hogy a magyar szociológusok nem olvasták el egymás műveit. Közelebb áll a valósághoz az a magyarázat, hogy a magyar szociológia egészen az 1980-as évek közepéig – ha csökkenő mértékben is – folyamatosan védekező állásban volt, arra számítva, hogy a dogmatikus marxizmus „burzsoá” tudománynak minősíti és akkor beszűkülnek kutatási és publikálási lehetőségei. Ezért minden magyar szociológus társa munkáját bírálva attól tartott, hogy szakmai érveit a szociológia elleni, politikai és ideológiai támadások bizonyítékként fogják idézni. Ma már ez a védekező magatartás nem indokolt.

Ezért öröndetes, ha a magyar szociológia közel három évtizedének néhány „klasszikus” művét a fiatalabb szociológus nemzedék egyes tagjai újraolvassák és bírálják. A kritikai feldolgozás alapfeltétele annak, hogy ezek a „klasszikus” munkák beleépüljenek a következő évek struktúra- és rétegződéskutatásába, az új kutatások rájuk támaszkodjanak és meghaladják őket.

Hadas Miklós és Nagy Endre írásához azért szólok mégis hozzá, mert úgy gondolom, hogy – mint Hegedüs András, Ferge Zsuzsa és Kolosi Tamás „kortársa” – néhány olyan szempontra tudom felhívni a figyelmet, amely kimaradt a két kritikából, de hozzájárulhat ahhoz, hogy a *Replika* olvasói, feltehetően a fiatal szociológus nemzedék számos tagja, jobban megértse ezeknek a „klasszikusoknak” a mondanivalóját és jelentőségét.

Válaszában Hegedüs András és Kolosi Tamás is utal arra, hogy Hadas Miklós nem érzékeltette kellőképpen azt, milyen konkrét történeti körülmények közt születtek az ő munkáik. Ez az „ellenkritika” még inkább vethető Nagy Endre szemére, aki szerintem félreértelmezte Kolosi írásainak mondanivalóját. Menjünk végig a tárgyalt munkákon!

Hegedüs András kis könyve az újjászületett magyar szociológiának talán első,

*A hazai struktúra- és rétegződéskutatások újraértelmezése megfelelő kiindulópontja lehet az elmélyült szakmai önreflexiónak, akár a magyar szociológia szociológiájának. A *Replika* szerkesztői remélik, hogy Andorka Rudolf írását további hozzászólások követik.

REPLIKA

közvetlen politikai jelentőségű jelentkezése volt. A vulgármarxizmusban és a politikai gyakorlatban akkor uralkodó és egyedül „hithűnek” tekintett sztálini „két osztály és egy réteg” strukturális modelljét vonta kétségbe, amely egyértelműen apologetikus funkciójú volt: ha csak a munkásosztály, a termelőszövetkezeti parasztság és az értelmiségnek nevezett szellemi réteg jövedelmét, életkörülményeit hasonlították össze, akkor a magyar társadalom nagymértékben „egyenlő” volt, és még inkább haladt az egyenlőség felé. E három nagy kategória között ugyanis valóban csökkentek a különbségek. Azzal, hogy Hegedüs András kétségbe vonta a „termelőeszközökhöz való viszony” kritériuma alapján kidolgozott modell alkalmazhatóságát és helyette a munkamegosztásban elfoglalt hely kritériumát ajánlotta, olyan struktúramodell mellett érvelt, amely sokkal nagyobb egyenlőtlenségeket mutatott ki a magyar valóságban. A hivatalos vulgármarxizmus képviselői ezt pontosan felismerték, és ezért bírálták olyan élesen. Hegedüs Andrásnak ezt a tudománytörténeti érdemét nem csökkenti az, hogy 1. ő könnyebben megtehetette ezt, mert 1955–1956-ban miniszterelnök lévén, nehezebb volt a „revizionista” címkét ráragasztani (bár azért ez is megtörtént); 2. hogy véleménye alátámasztására bőven hivatkozott Marx Károlyra (ezt természetesen nyugodtan megtehetette, hiszen Marx munkáiból kiolvasható az általa javasolt struktúramodell is), és illendően bírálta a „nem marxista” nyugati szociológusokat; és 3. hogy szerintem egész életében elsősorban politikus maradt (talán nem veszi ezt sértésnek), és mivel ennek a könyvének elsősorban aktuálpolitikai jelentősége volt, a mai szociológus nem sok időtálló megállapítást talál benne.

Ferge Zsuzsa viszont igazi szociológusként mutatkozott be az 1963. évi rétegződésfelvétel alapján írott munkáiban. Számos, rendkívül fontos és érdekes új adattal bizonyította, hogy az általa megkülönböztetett munkajellegcsoportok vagy rétegek közt valóban nagyon lényegesek a különbségek a jövedelem, az életkörülmények és az életmód dimenzióiban. Könyve a mai kutató számára is fontos forrás, ha a mai társadalmi különbségeket a huszonhét évvel ezelőttiekkel akarja összehasonlítani. Nagyon érthető és szerencsés, hogy a magyar szociológusok azonnal átvették a Ferge Zsuzsa által kidolgozott modellt, és kis módosításokkal az 1980-as évek elejéig használták. Akkor is kitartottak mellette, amikor a Központi Bizottság sokat emlegetett 1974. évi márciusi határozata kísérletet tett a két osztály – egy réteg modell visszaállítására.

Ferge Zsuzsa könyvének eme korszakalkotó érdemei mellett szerintem kisebb súllyal van azoknak a kifogásoknak, amelyeket Hadas Miklós a könyv első, elméleti részében foglaltakkal szemben megfogalmaz.

Kolosi Tamás egész struktúra- és rétegződéskutató munkássága sokkal részletesebb méltatást és kritikát érdemel, mint amit Hadas Miklós és Nagy Endre cikke tartalmaz. Először is, legalább „négy Kolosi” létezik a magyar szociológiában: 1. a hetvenes évek elején írt munkák Kolosija, aki a Ferge-féle modell és a marxista struktúraelmélet összeegyeztetésére törekedett; 2. a státuszcsoportok Kolosija, aki a legújabb matematikai-statisztikai módszereket elsőként alkalmazta Magyarországon egy nagy adatbázison; 3. a viszonykijelölő kategóriák, a munkamegosztási rétegek és a társadalmi rétegek Kolosija, aki a Ferge-féle megközelítésből kiindulva, azt lényegesen továbbfejlesztette; 4. az L-modellt és a strukturális csoportok modelljét kidolgozó Kolosi, aki Szelényi Ivánhoz és a modern marxista gondolkodáshoz került közel, amikor

egyrészt az állami redisztribúció, másrészt a piac dimenziójában mérte a társadalmi csoportok helyzetét. Nekem már Kolosinak ez az „újrágondolási” készsége is nagyon imponál. Bizonyos értelemben Kolosi Tamás intellektuális pályafutása szemlélteti a legvilágosabban a magyar szociológia fejlődését.

Igen nagy érdemének tartom a módszertani professzionalizálódás, a korszerű matematikai-statisztikai módszerek és a számítógépek felhasználása terén végzett munkásságát. Módszereit és eredményeit igen pontosan dokumentálta, példamutatóan lehetővé téve szakszerű bírálatukat. Természetesen lehet ezeken a módszereken vitatkozni, sőt ezeket sokkal alaposabban megvitatni. Azonban „jobboldali metodológiának” nevezni, mint Nagy Endre tette, semmiképpen sem lehet. Szerintem nincsenek „jobboldali” és „baloldali” tudományos módszerek, csak rossz, jó és még jobb módszerek. Lukács György, akire Nagy Endre hivatkozik, kétségtelenül nagyon nagy marxista filozófus volt, de hatalmas tévedései is voltak. Ilyen a „baloldali etika és jobboldali metodológia egyesüléséről” tett megjegyzése is. Jobb, ha elfelejtjük ezt a mondását.

Fontosabb, hogy Kolosi munkáiban egész sor fontos felismerés olvasható a magyar társadalomról. Például:

1. A magyar társadalomban van körülbelül 15 százaléknyi „deprivált”, vagyis szegény és további, körülbelül 8 százalék „enyhén deprivált”, akik határozottan leszakadnak a társadalom többi részéről.
2. A magyar társadalom csúcsán van egy körülbelül 6 százaléknyi elit, amely minden tekintetben a legprivilegizáltabb helyzetben van.
3. A csúcson és a legalul lévők között elhelyezkedők nem alkotnak egységes „középosztályt” vagy rétegeket, hanem nagyon határozottan különválnak egy átlag fölötti és alatti tömegré.
4. A magyar falusi társadalom viszonylag magas jövedelmű része nem képes a hatalmas erőfeszítésekkel megszerzett előnyöket életkörülményeinek és életmódjának tartós javítására felhasználni.
5. A hatalom, illetve hiánya a magyar társadalmat erősen differenciáló tényező.
6. A műveltség a társadalmi privilégiumok nemzedékről nemzedékre való átadásának nagyon hatékony eszköze (l. Bourdieu hasonló megállapításait a francia társadalomról).
7. A második gazdaságban való részvétel, az onnan származó jövedelem a társadalmi differenciálódás egyre erősebb tényezőjévé válik.

Kolosi megállapításai lényegesen hozzájárultak a magyar valóság jobb megismeréséhez. Politikai funkciójuk ezért mindenképpen a társadalmi és politikai haladás előmozdítása volt, nem pedig – mint Nagy Endre állítani látszik – a reformellenes politika alátámasztása.

Két további mozzanatot említenék, amely mindhárom szerző jobb megértéséhez hozzájárulhat. Hadas Miklós kijelenti, hogy mindhármuk struktúrafelfogása szinte kizárólagosan marxista meghatározottságú. Ennek két, nagyon ésszerű oka van: 1. Az egész nemzetközi szociológiai irodalom kisebb-nagyobb mértékben marxista meghatározottságú, különösképpen a társadalmi struktúra kutatása. Marx fogalmait és elméletét figyelmen kívül hagyva szinte lehetetlen a modern társadalmak szerkezetét vizsgálni; a legjobb mai nyugat-európai és amerikai művekben a társadalmi struktúráról és ré-

REPLIKA

tegződésről legalább olyan fontos hivatkozási alap Marx Károly, mint Ferge Zsuzsánál, és kétségtelenül gyakoribb hivatkozás, mint Kolosi utolsó munkáiban. 2. Az 1960-as években és az 1970-es évek első felében a nyugati szociológiai irodalomban a marxizmus még sokkal inkább uralkodó helyzetben volt, mint a magyar szociológiában, noha nálunk is – elsősorban Lukács Györgyön és az úgynevezett budapesti iskolán keresztül – igen erős volt a hatása.

Mindháromuknak érdeme, hogy műveik lépést tartottak a szociológiai világirodalommal, annak akkor legújabb gondolatait közvetítették a magyar olvasóközönséghez. Hegedüs András munkájával egyidejűleg jelent meg Lengyelországban W. Wesolowski könyve, az *Osztályok, rétegek és hatalom*. Ebben – Hegedűshöz hasonlóan – azt fejtette ki, hogy a szocialista társadalmakban elhomályosulnak az osztály jellegű különbségek, de megmaradnak a réteg jellegű különbségek. Lehet azon vitatkozni, hogy az osztály és a réteg fogalmának ilyen szembeállítását indokolt-e, de vitathatatlan, hogy ez a tétel nyitott utat annak, hogy az ezekben a társadalmakban ténylegesen meglévő egyenlőtlenségeket kimutassuk.

Ferge Zsuzsa munkajellegcsoport- vagy rétegmodellje az akkori nyugati szociológia Marxra és Max Weberre támaszkodó irányzatában általánosan alkalmazott társadalmi kategóriákat vezetett be a magyar társadalom vizsgálatához. Azon lehet vitatkozni, hogy vajon ezek a kategóriák a legalkalmasabbak-e egy modern – többségében magántulajdonon vagy többségében állami tulajdonon alapuló – társadalom struktúrájának a leírására. Az azonban vitathatatlan, hogy a Ferge-féle modell alkalmazásának köszönhető, hogy a következő években a nemzetközi konferenciákon és külföldi publikációkban olyan nyelven beszélünk, amely a nyugati szociológusok számára érthető volt. Jellemző, hogy amikor R. Erikson és J. H. Goldthorpe az 1970-es években hozzáfogott nagy, nemzetközi mobilitásösszehasonlító vizsgálatához, akkor a különböző társadalmi rendszerű országok adatainak összehasonlíthatóvá tételéhez Marx Károlyra és Max Weberre hivatkozva a Ferge modelljéhez nagyon hasonló osztálymodellt dolgozott ki.

Kolosi Tamásnak az 1980-as években megjelent munkái a szociológiai világirodalom újabb szakaszát tükrözik. Hétdimenziós elemzése a nemzetközi szakirodalomban megjelent többdimenziós jólétfogalomra és a többdimenziós struktúraelemzésekre támaszkodik. Státuszcsoportjaihoz hasonló képet rajzolt – később – a mai nyugatnémet társadalomról S. Hradil, amikor a szerinte már elavult osztályok és rétegek helyett „társadalmi helyzeteket” és „társadalmi miliőket” különböztetett meg. Érdemes megemlíteni, hogy ugyanebben az irányban haladt Kolosi hajdani osztályának többi munkatársa is: Bokor Ágnes a többdimenziós deprivációvizsgálatával, Utasi Ágnes az életstíluscsoport- és Róbert Péter a többdimenziós mobilitáselemzéssel.

Kolosi strukturális csoportjai pedig a mai amerikai és nyugat-európai marxizmus legszínvonalasabb irányzatához, E. O. Wrighthoz és a vele együttműködő szociológusokhoz kapcsolódnak. Mivel Wright és Szelényi kölcsönösen hatott egymásra, Kolosi strukturális modelljét együtt kellene tárgyalni Szelényi legújabb „két háromszög”-modelljével. A mai magyar szociológia előtt álló legérdekesebb kérdések egyike, hogy e különböző modellek közül melyikkel írható le a legjobban a közelmúltbeli, a mai és a hol-

napi magyar társadalom, és hogy mennyiben különbözik a magyar társadalom struktúrája a hasonló modellekkel elemzett, gazdaságilag fejlett országok struktúrájától.

Befejezésül néhány gondolatot szeretnék fűzni egyes, nem tudománytörténeti, hanem érdemi kérdésekhez, amelyeket a két *Replika*-cikk érint.

A struktúra és a rétegződés fogalma. Igaz, hogy definíciójuk egyik bírált munkában sem teljesen elfogadható és világos. Azonban tudni kell, hogy a nemzetközi szociológiai irodalomban igen sokfajta definíciót találhatunk, és egyiket sem lehet általánosan elfogadottnak tekinteni. Hozzám P. Blau struktúradefiníciója áll a legközelebb. Eszerint struktúrán egy többdimenziós társadalmi térben a társadalmi pozíciók tartós jellegű különbségeit értjük.¹ Más szóval – Lenskit követve – azt, hogy a társadalomnak a tulajdon, a foglalkozás, a borszín, az etnikum, a vallásfelekezet, esetleg a nem és az életkor szerint elkülöníthető csoportjai privilegizált vagy hátrányos helyzetben vannak.² Ez a struktúradefiníció igen közel áll ahhoz, amit rétegződésnek szoktak nevezni. Pontosabban fogalmazva: a rétegződés többé-kevésbé pontosan tükrözi a társadalom struktúráját. Azért csak többé-kevésbé, mert a rétegződésfelvételek mindig csak egy adott időpontbani állapotot képesek felmérni, a strukturális különbségek viszont alapvetően az életesélyekben (az egész élet során elért jövedelemben, a várható élettartamban stb.) nyilvánulnak meg. A magyar szakirodalom struktúradefinícióiban gyakran említett „társadalmi viszonyok” szerintem logikusan következnek ebből a struktúradefinícióból: a társadalmi struktúrában a privilegizált és a hátrányos helyzetű csoportok között természetesen tartós viszonyok alakulnak ki (az előbbi az utóbbit kizsákmányolja, uralkodik fölötte, nem érintkezik vele a mindennapi életben, még kevésbé házasodik vele stb.).

Ezeket a csoportokat a magyar szakirodalom a legkülönbözőbb neveken említi: mint osztályt, réteget, munkajellegcsoportot, státuszcsoportot, strukturális csoportot stb. Ez is a nemzetközi szakirodalom hasonlóan változatos szóhasználatát tükrözi. A foglalkozáson vagy a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyen alapuló csoportokat a magyar szakirodalomban legtöbbször rétegeknek neveztük azért, hogy megkülönböztessük ezeket a kategóriákat a dogmatikus marxista osztályfogalomtól. Aki „réteget” mondott, ezzel azt fejezte ki, hogy a magyar társadalom elemzésére nem tartja alkalmasnak a „két osztály és egy réteg” modellt. Meg lehetne fontolni, hogy mivel az utóbbi modell feltehetően kimúl a magyar társadalomtudományból, nem volna-e mégis célszerű visszatérni az osztályfogalomhoz, mivel a foglalkozáson alapuló kategóriákat a nemzetközi szakirodalom legtöbbször osztályoknak nevezi (például G. Lenski, továbbá Erikson és Goldthorpe az összehasonlító mobilitásvizsgálatban).³

A struktúra és a rétegződés empirikus kutatásának egyik alapvető dilemmája, amelyre a *Replikában* megjelent kritikák nem terjednek ki, nagyon szemléletesen jelenik meg egyrészt Ferge munkajellegcsoportjaiban és Kolosi társadalmi rétegeiben, másrészt Kolosi státuszcsoportjaiban. Az előbbieket – a mai marxista és még inkább a weberianus irányzatot követve – elméleti megfontolások alapján definiálják a foglalkozás vagy más viszonyjelölő kategóriák (például a lakóhely és a jövedelmi helyzet) figyelembevételével, hogy milyen társadalmi kategóriákat különböztetnek meg, és ezután az ezek közötti különbségeket vizsgálják az empirikus adatokra támaszkodva. A státuszcsoportok kialakításánál viszont Kolosi – az újabb amerikai szociológusokat követve – az egyének és családok empirikus adataiból indult ki, ezeknek alapján alakított ki cso-

REPLIKA

portokat, és az így kialakított csoportokat értelmezte elméleti megfontolások alapján. Ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy míg az előbbiek nominális kategóriákban láttatják a társadalmi struktúrát, az utóbbiak ennél magasabb mérési szintű (legalábbis ordinális) kategóriákban. Azt gondolom, hogy nem lenne jó elhagyni a szociológiai struktúrakutatók fő vonulatát képező nominális struktúraszemléletet. Mellette kiegészítésként feltétlenül érdemes a státuszcsoportelemzéshez hasonló vizsgálatokat végezni.

Nagyon hiányolom, hogy a magyar szociológiában elmaradt a Kolosi által alkalmazott indexek és többváltozós matematikai-statisztikai módszerek alapos, kritikus megvitatása.

Végül szeretnék kitérni arra a kérdésre, hogy Nagy Endre – ha jól értem – a társadalmi egyenlőtlenségek kutatását Kolosinál szélsőbalos ideológiának tekinti. Ez az állítás a kutatások módszertana szempontjából képtelen. A társadalmi struktúra és rétegződés kutatása nem képzelhető el anélkül, hogy az osztályok, rétegek és más csoportok életkörülményeinek, életmódjának különbségeit, tehát az egyenlőtlenségeket ne tárnánk fel. Az egyenlőtlenségek kimutatása még nem szükségképpen értékítélet. Kolosi Tamás különösen őrizkedik attól, hogy állást foglaljon abban a kérdésben, hogy az általa kimutatott egyenlőtlenségek pozitívnak vagy negatívnak minősíthetők-e bármilyen filozófiai, etikai vagy társadalompolitikai megfontolás alapján. Ezt helyeselhetjük, mert a szociológus első feladata a valóság feltárása, a „nemzeti könyvelés”, amelyet Nagy Endre – számomra érthetetlenül – elítélendőnek tart. Mint állampolgárnak a szociológusnak is vannak, sőt kell hogy legyenek értékei és ennek alapján ítéletei, de ezek kívülesnek a szigorú értelemben vett tudomány területén.

Ezért azt, amit a következőkben saját véleményemként (tehát nem szükségképpen Kolosi vagy Ferge véleményeként) mondok, ilyen – nem szigorú értelemben tudományosan alátámasztott – állításnak kell tekinteni. Ennek ellenére talán érdekes a szociológus olvasók számára.

A szociológia olyan tudományként indult, amely a társadalmat a szegények, a hátrányos helyzetűek, a kizsákmányoltak, a hatalom által elnyomottak oldaláról látta. Úgy is mondhatnánk, hogy „baloldali” tudomány volt. (Ezt akkor is állíthatjuk, ha mára a baloldal és a jobboldal fogalma erősen összezavarodott.) A magyar szociológia túlnyomó része mindig – tehát az 1960-as évekbeni újjászületése óta is – az említett hátrányos helyzetűek, a hatalomnak kiszolgáltatottak oldaláról bírálta a fennálló társadalmi viszonyokat. Ezért érthető, hogy a szociológusok – köztük a legtöbb magyar szociológus – értékei között a szabadság mellett az egyenlőség és – legalább is az én esetemben – a testvériség vagy mai szóhasználattal a szolidaritás is fontos helyet foglalt el. Ezért nem örülnék annak, ha olyan felfogás uralkodna el a magyar szociológiában, hogy – Nagy Endre szavaival élve – az egyenlőségeszmény szükségképpen „ortodox szocialista, premarxista politikai világnézet” vagy „ortodox/szélsőbaloldali etika”. Meg kell jegyezni, hogy Sztálin az egyenlőségeszményt mint „kispolgári egyenlősdi” messzemenően elítélte. Persze erre azt is mondhatja valaki, hogy Sztálin szélsőjobboldali volt. Ebben az esetben azonban a szélsőbaloldaliság egészen mást jelent, mint akkor, ha a sztálinizmust tekintjük szélsőbaloldali álláspontnak.

Mindent összefoglalva: a *Replikában* megindult kritikai értékelést érdemes lenne folytatni és elmélyíteni. De kerüljük a tudományos vitában a címkézést!

Irodalom

1. Blau, P. (1976), *Approaches to the study of social structure*, London: Open Books.
2. Lenski, G. (1966), *Power and privilege*, New York: McGraw-Hill.
3. Erikson, R.-J. H. Goldthorpe (1987), Commonality and variation in social fluidity in industrial nations. Part I: A model for evaluating the „FJH hypothesis”. *European Sociological Review*, vol. 3, no. 1, 54-77.

***Sötétben normális ember egy szöveget
sem ver a falba.***

Ön lehet politikus. Ön lehet üzletember.
De sikeres csak úgy lehet, ha világosan lát:
ha döntéseit tényekre alapozza.

***TÁRSADALOMKUTATÁS,
PIACKUTATÁS***

Megrendelhetők:

- komplett elemzések (megjelöli a témát és kész tanulmányt kap)
- saját kutatásának adatfelvétel, kódolása, rögzítése
- adatfelvétel utáni teendők lebonyolítása (hibajavítás és ellenőrzés, adatfeldolgozás)

Munkatársaink szakterületükön a legjobbak közé tartoznak.

Legfrisseb referenciáink:

Az erdélyi menekültek vizsgálata 1989

International Social Survey Programme 1990

TÁRSADALOMKUTATÁSI INFORMATIKAI EGYESÜLÉS

Budapest, 1027. Frankel Leó u. 11.

Tel.: 135-4598

Telefax: 135-9600